Ri uki'al ri nujuyub' nutaq'aj

Margarita Ramírez
Mayra Fong Rodríguez

Ri uki'al ri nujuyub' nutaq'aj

Colección: Materiales Educativos, No. 157
Serie: K'iche', No. 17
Área: Ciencias Naturales, No. 7
Directora de la colección: Lucía Verdugo de Lima
Editora: Ana María Palma Ch.
Autora: Margarita Ramírez
Ilustradora: Mayra Fong Rodríguez
Traductor: Diego Adrián Guarchaj

© 2004. Instituto de Lingüística y Educación, Universidad Rafael Landívar, Guatemala.

Licda. Guillermina Herrera Peña
Rectora
Ing. Jaime Carrera
Vicerrector General
P. Rolando Alvarado, S.J.
Vicerrector Académico
Arq. Carlos Haeussler
Vicerrector Administrativo
P. Carlos Cabarrús, S.J.
Director de la Dirección de Integración Universitaria
Lic. Luis Estuardo Quan Mack
Secretario General

Uk'utunisaxik

Are w'a jun wuj ri kuyuj ri eta'mab'al ruk' ri uchokonsab'exik. Ri ak'alab' ya'tal chi ke kaketa'maj jawi' petnäq ri jas täq katijowik, jacha ri utzalaj utijowik, xuquje' ucholik ub'anik täq wa' we jas täq kaqak'utunisaj.

Ri sik'il uwa wuj kuriq k'i uwach b'anoj riki'l ke qawinaqil, jacha kech kaxlan winäq. Ruk' wa', kaqaj kaqak'ut ri uk'iyal ri b'anoj riki'l jacha ri uriqik xuchuje' ruk'a'xik ri je'la täq tzuqunik keta'm ri e qanan ri e qati't. Kaqiyi'ej chi kaki'kot alaq ruk'.

Le waja' katijowik kuya chuq'ab' chech le chak, no'jib'al xuquje' utz kaqab'an chech ri chak. Rumal k'u ri' rajawaxik katijow utz täq jas täq. Kaxola'xik, che ma k'i uwach ri jas täq katijowik are chi amaq'el k'o utzwachil, k'o chuq'ab' maj kosik, maj tuqarik kaqana'o.

Xuquje' sib'alaj rajawaxik ja' chi qe, nimalaj upatan kaqaqumuj le ja'. Ma kel le ja' chi qe pa le qak'atanal, pa le qachul. Ronojel q'ij are upatan kaqatij kajib', wajxaqib' läq ja'. Are chi na ko'k ta uchikopil ri pamaj are utz kaqatij ch'ajch'ojalaj ja'. Chech wa', are utz:

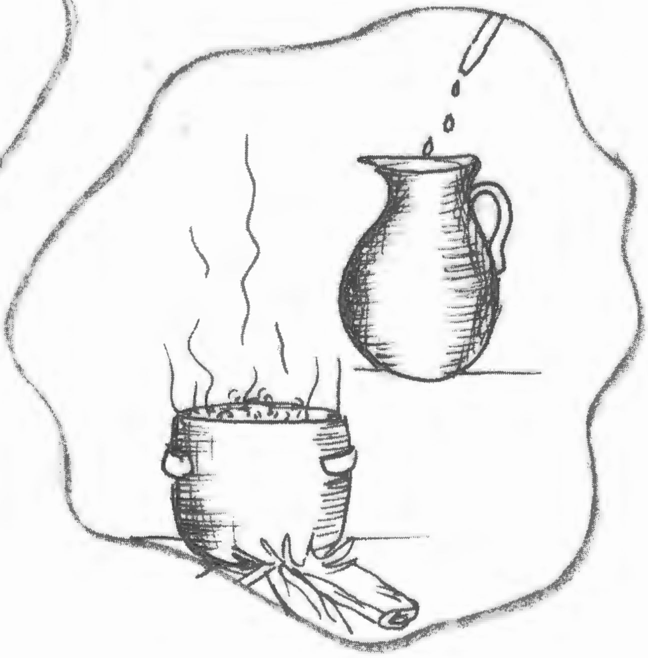

- kapoq'owsax le ja' chech olajuj q'ataj,
- on xa ne kaya oxtz'uj le cloro pa jun galón on job' leme't ja' che ma kiye'x na juwinaq q'ataj k'a te k'u ri' katijowik.

Ma utz taj we sib'alaj k'i atz'am chuqe le k'aja kab' katijowik. Ma utz ta utijowik k' yalaj atz'am.

Le k'aja kab' kuq'ayisaj le ware'aj. Rumal ri' ma utz taj katijow kab', jacha le ja' ya'om k'aja kab' ruk'. Wa' we jas täq ri' ma kuya ta chuq'ab'. We kaqatij le kab' jacha le kach' are utz kaqach'ajla le qaware are taq katijtajik.

Ri utijowik ri tz'aqatalaj waja', are kub'ij chi katijow täq we jas täq ri':

- le ixim: le q'aniwach, saqiwach, le triko, le arroz, ab'ena seb'ada,

- le kinäq', arb'erxex xuquje' kaxla'n,

- le ichaj jacha le uwach täq che',

- le uwa'l tu', manteka', kexu, krema,

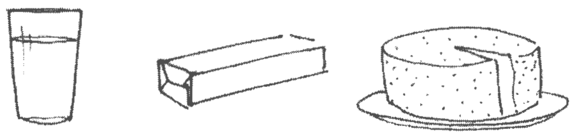

- le jas täq petinäq chi kech le awajib': le saqmo'l, le kär, le äk', le t'i'j, jacha täq le awajib' kepe pa le palow.

No'jib'al rech jun utzalaj tzuquj ib':

1. Rajawaxik kaqatij k'i uwach chi jas täq are chi qas tzij suk'ulik chi kaqariq k'i chi k'iysanel.

2. Rajawaxik kaqatij k'i uwach chi ichaj, uwach che', jacha raxkinaq'.

3. Qab'ana chi keqatij ri awajib' rech ri palow, (le cho'm, le täp) kär we ne xa kate'q kamul pa jun uwuq q'ij.

4. Qatija ti'j jumul on kamul pa jun uwuq q'ij.

5. Utz katijow le saqmo'l oxmul on kajmul pa jun uwuq q'ij.

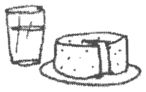

6. Utz katijow le utu' wakäx, le kexu xuquje ri nik'aj chi jas täq b'anom ruk' utu' wakäx, ronojel täq wa' we jas táq ri' are kayo'w le k'iyem.

7. Qechab'ej le ichaj chi'l le uwach che', are täq q'ijirinäq ma wa' sib'alaj je'l utijowik, xuquje' ma paqal ta rajil.

8. Qachokonsab'ej le k'ilim täq ija' chech ukunel le jok'o'm, jacha le ja' ya'om k'aja kab' ruk'.

9. Are chi kak'ex uki'al le riki'l utz kakoj le aq'om, xanakat, rojxiwan, perejil, kulanto, alwawe'n, tomiyo are täq wa' ukunel kakojik.

10. Na'taja chi qech jun utzalaj wa'im rech nimaq'ab kuya qachuq'ab' rech jun q'ij.

We chanim, kaqeta'maj na uwach jalajoj riki'l xuquje' jasa kab'an chech ri utzakik. Rajawaxik nima winäq ri kab'anow wa' we riki'l ri' are chi maj jun kusok rib'. Are täq majoqa chi qataqej utz kaqab'an we kab'ixik:

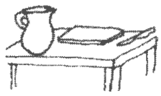

1. Rajawaxik katzukux jun k'olb'al ch'ajch'oj jaw chi ma e k'o ta awajib' ri kab'an wi ri riki'l.

2. Rajawaxik katzukux uk'olib'al ri mes, naj apan chech ri qochoch. Utz katzukux ri uk'olb'al ri mes pa ri ja k'olb'al. Ri uk'olb'al ri mes rajawaxik amaq'el ch'uqulik are chi ma ko'k ta ri amolo, wa'il xuquje' ch'o chi upam.

3. Are täq majoqa chi taqex ub'anik ri katijowik, rajawaxik nab'e kach'aj na le q'ab'aj ruk' ch'ipak, chaj rachb'il ja'.

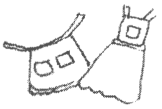

4. Are chi ma kub'an ta tz'il ri qatz'yaq utz kakoj jun tasb'al, xuquje' jun su'b'al q'ab'aj jacha xu'b'al rech ri k'olb'al ri kab'an wi ri riki'l.

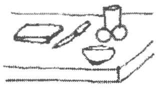

5. Are täq majoqa majixoq nab'e ka'il na ja chi ke täq ri katzakik kaya chi uwi jun mexa ronojel ri ukunel ri riki'l jacha ri kachapab'exik.

6. Ronojel täq ri jas täq ri katzakik, rajawaxik kach'aj pa ch'ajch'ojalaj ja' (we poq'owsam ja', utz we ya'om kloro ruk') nal kach'aj le rij.

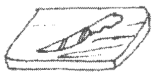

7. Utz kakoj jun laj ch'ajch'oja tz'alam jawi' kamuch wi täq ri jas täq.

8. Are täq katzak täq ri jas täq, rajawaxik utz ukub'axik ri tzakb'al xuquje' ri k'ilib'al kab'an pa uwi' ri q'aq', are chi ma kach'uykutij taj: xuquje' kakoj tasb'al are täq kelesax le tzakb'al, le k'ilib'al pa uwi' le q'aq'. Na'taja chi qech le miq'in kuk'at le b'aqilaj.

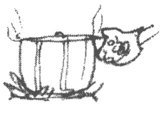

9. Qakoja qatasb'al chech uchapik le k'atana tzakb'al, xa k'u jeri' ma kaqak'at ta qib', xuquje' are täq kaqajaq uwi' täq le tzakb'al le usosotem le miq'in kaq'ulinik.

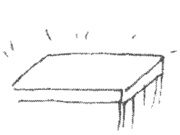

10. Are täq katzakataj ri waja' nab'e kaqil na la qas xchup ri q'aq'. K'a te k'u ri' kajosq'ix ri k'olb'al ri xban wi riki'l, xuquje' kach'aj ronojel ri jas täq xchokonsab'exik.

Are le ixim ri kiwa kuk'ya' le e mayib' winäq. Ri qati't qamam kakib'ij chi pa ri juyub' Paxil xriqitaj wi le ixim. Waja' tewechi'talik.

K'i uwach le ixim kariqitajik,k'o kaq, raxwa'ch, q'an, saq, xuquje' xolo'p. K'o kak'iy pa tewa juyub', nik'aj chik pa miq' moja juyub', xuquje' miq'ina juyub'. K'o kak'iy pa täq li'la'q, nik'aj chi uwa täq juyub'. Are tzij le ixim k'i uwach chi jas täq kab'an chech.

Le ixim kaqab'an k'i uwach chi waja', uk'ya' chech rech katijow ronojel xuquje' rech ula'nem.

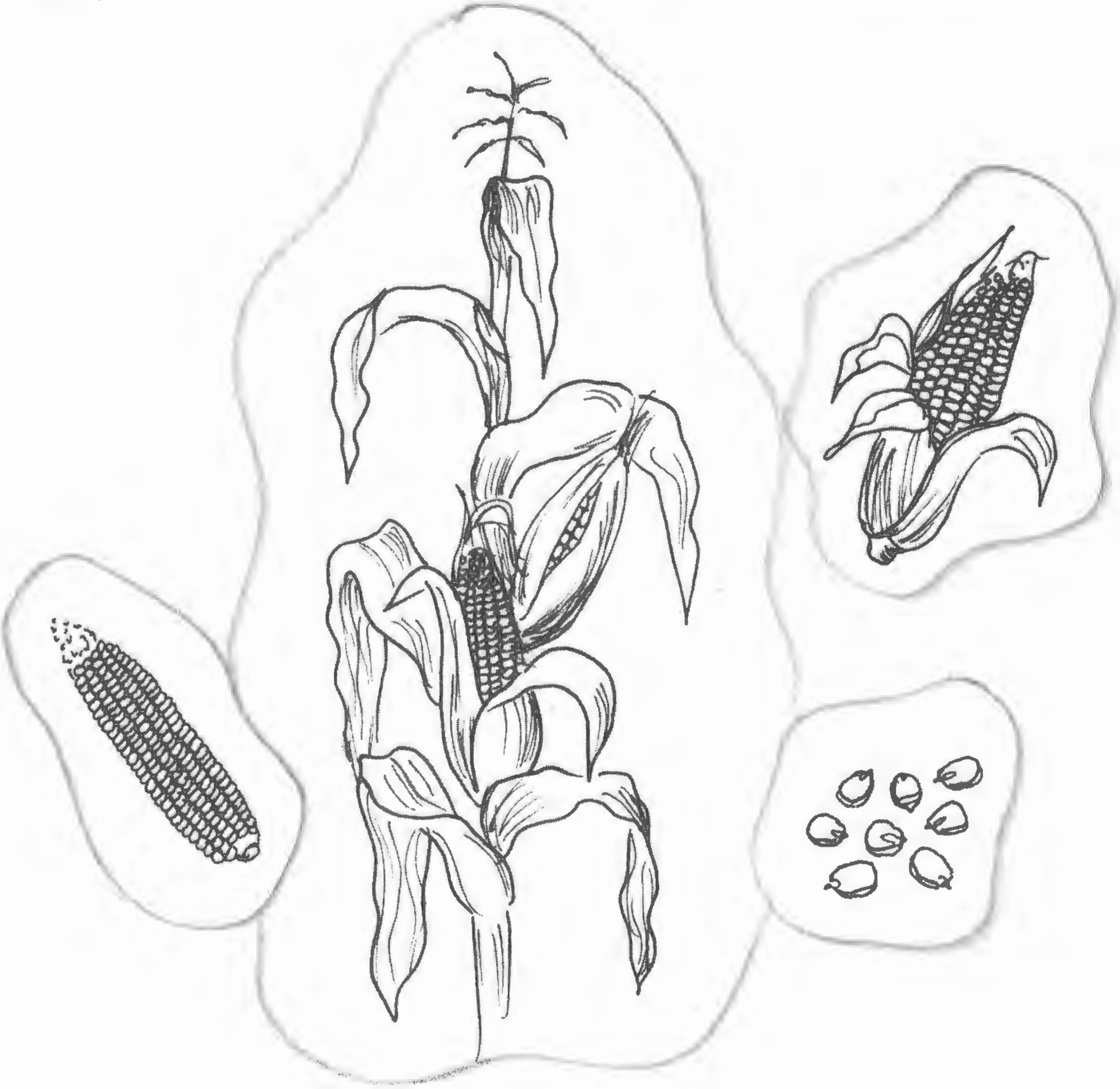

Ri e kaxlan täq winäq k'a te xketa'maj uwach le ixim are täq xe'ul pa täq we ulew Ab'ya Yala. Xqaj kimayij chech ma k'i ri utijowik kab'anik are na k'u tzij ri uk'iyem. Ri e qanan, ri e qati't jewa' kakib'an chech ri utzakik.

- are täq k'a äj kab'an alaj täq sub' chech ki' utijowik,
- are täq kokoj chik kab'an q'or chech,
- we chaqij ixim chik kab'an süb', lej, xuquje' k'aj chech.

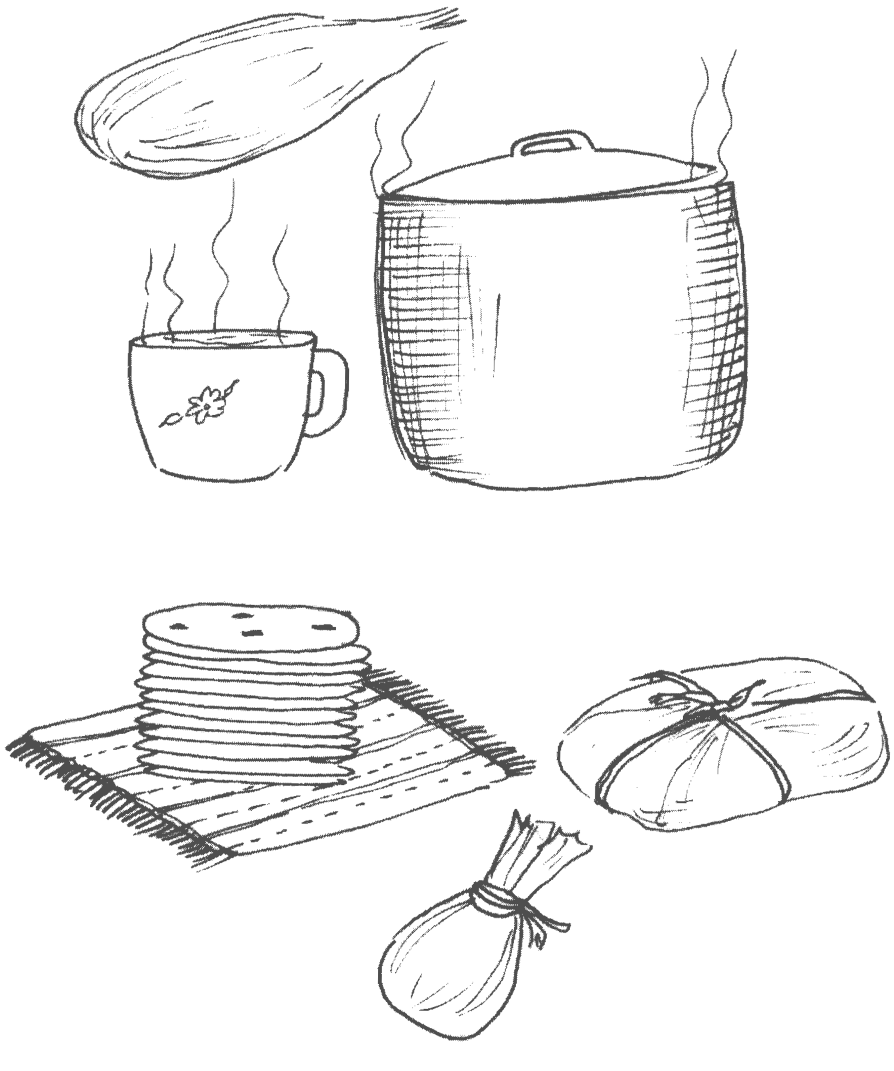

Katzyax le chaqij ixim are chi kelesax le usalotal kab'an le wa chech. Are täq katzyax le ixim kaya pa jun b'o'j rachilam ja' xuquje' chun k'a te k'u ri' kak'aq chi uwi q'aq'. Xa k'u je ri' kel le rij le ixim rumal le chun. Chi ukab' q'ij le tzi kach'ajik k'a te k'u ri' kake'x chi uwach ka' on keyoqa pa muli'n. Ruk' wa' we q'or kab'an lej, kab'an süb' chech.

Le utzyaxik le ixim are wa' kayo'w uchuq'ab' ma k'o chun pa le ja' le xtzakab'ax wi. Pa täq le wokaj le katijow wi le ixim, we ma kaya le chun ruk' xuquje' we ma kayuj le kinäq ruk', le winäq kuya jun yab'il chi ke rech le "tz'u'mal".

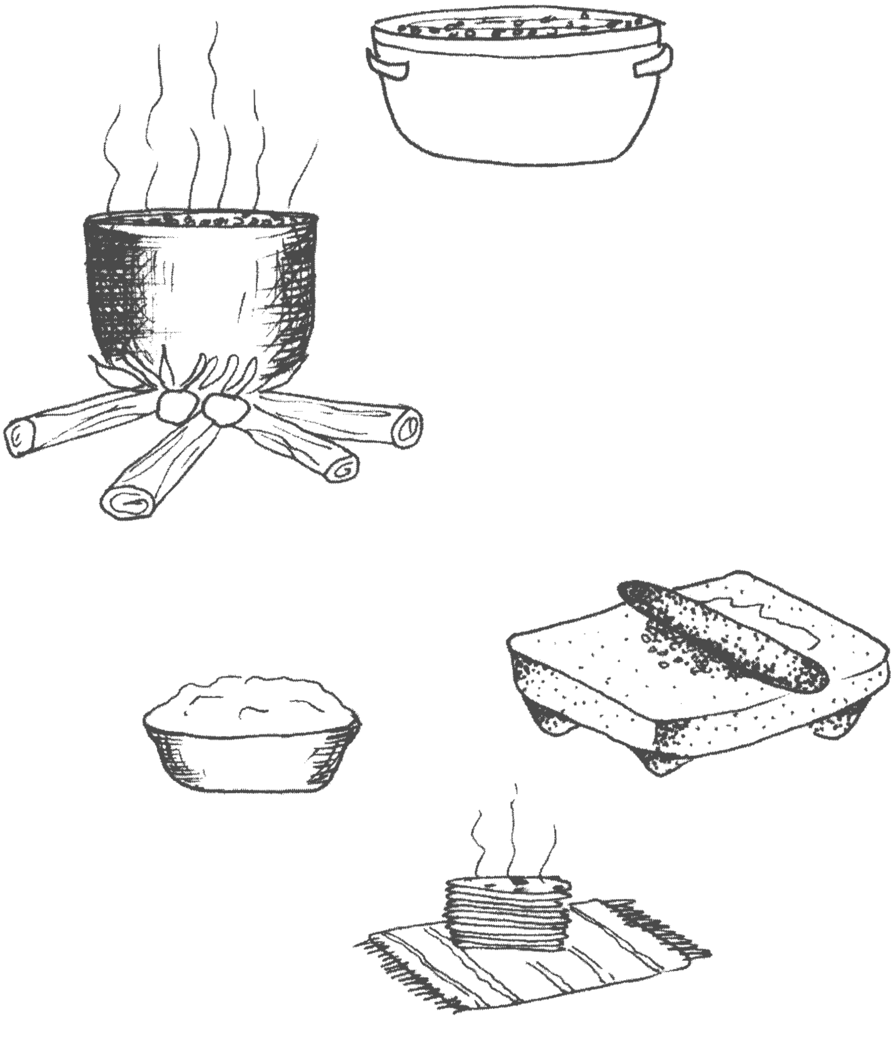

Le ajiq'or

Rajawaxik:
O'lajuj q'ana täq äj kokoj chik
Lajuj läq ch'ajch'oja ja'
Oxib' uxaq kanela
Jun laj nik'aj pak' atzam
Xuquje' k'aja kab' ri karaj jun

1. Kaqapa'ij oxib' äj kaqatzak pa jub'iq' ja'.
2. Kaqak'et kab'lajuj äj k'a te k'u ri' kake'x chi uwach ka'. Rajawaxik kok' kab'an chech le uke'xik le q'or.
3. Kaqachayuj le q'or kaqayitz'itz'ej le rij.
4. Kaqak'aq chi uwi' q'aq'. Are täq kumajij poq'owem, kaqaya na b'e chech kapoq'ow lajuj q'ataj. Are täq kutaqej poq'owem kaqak'aq le kanela xuquje' le atz'am ruk'. Are täq k'o chi uwi' le q'aq', rajawaxik kaqatuk chech jun pale't are chi ma kanak'i' ta pa le b'o'j.
5. Kaqab'iq le ch'aq'a äj xuquje' chi jujunal chech le jujun xa'r q'or kaqaya jun laj pak' äj ruk'.

Süb'

Rajawaxik :
Oxib' pajb'al saqa tzi
Jun lame't ruk' nik'aj aseyte jun pajb'al manteka'
Oxib' pajb'al ti'j rech ajwaja äk', ti'j no's, on ti'j aq
Rajawaxik maxan on saq'ul le kapisb'ex rech
Sib'aqe' rech ximb'al re
Keb' pajb'al aros pa'im uwach
Kajib' pajb'al pïx
Nik'aj pajb'al pakpak
Waqib' ons poch'om sakil
Waqib' ons ajonjoli
Keb' ons k'oxöb'
Keb' nimaq ik oxib' ik ma pokon taj
Keb' pimyento ukunel riki'l
Atz'am janipa karaj jun

1. Qach'aja' le aros jun aq'ab' qamub'a kan pa ja'.
2. Kaqaramij le uxaq saq'ul pa keb'. K'a te k'u ri' xa kaqatak'ab'a utzakik wa' we uxaq q'ayes pa le b'oj rachilam sibaqe' xaq juroq kaqaya chech le utzakik.
3. Kaqach'aj lele uxaq q'ayes no'jimal are chi ma kak'oqopij taj.
4. Kaqach'aj le sib'aqe' kaqab'an laj täq jat'ib'al chech le kaximb'ex rech.
5. Kaqatzyiaj le ixim.
6. Kaqayitz' le aros kaqayuj ruk' le tzi. Kake'x pa junamam.
7. Kaqapitz' le q'or pa jub'iq' ja' k'a te k'u ri' kak'aq chi uwi' q'aq' katuk ruk' jun pale't. Are täq poq'ownäq chik kaqaya aseyte ruk' on manteka' xuquje' atz'am. Are täq kaya jub'iq' q'or ruk' wa' pa jorona ja' kut'oy rib'.
8. K'a te k'u ri' kaqamuch le ti'j pa kawinaq lajuj k'olaj.
9. Kaqelesaj le ub'ab' t'aq le ik le ukunel le riki'l kaqab'ano, jaccha le pakpak.
10. Kaqak'ilij le poch'om sakil xuquje' le ajonjoli pa utukelam kake'x pa junamam, kapuq' pa le ja' ja wi' xtzaki' wi le pïx.
11. Kake'x le pïx, le ik, le k'oxöb', kayuj pa le jok'o'm rech la ajonjoli, rachilam le poch'om sakil.
12. Kapoq'owsax ronojel le jok'o'm rachilam le jutaq k'olaj t'ij rachi'l le atz'am.
13. Kaqamuch le ik pimyento rab'ara'q kaqab'an chech.
14. Kaqalik'ib'a jun tz'alik chi uwi le mexa, kaqajosq'ij, kaqaya jub'iq' q'or chi unik'ajal. Pa unik'ajal le q'or kaqaya juk'olaj ti'j rachilam le jok'o'm, jurab'aj ik k'a te k'u ri' kaqapiso kaqaxim chech le sibaqe'. Je k'u wa' kaqab'an chech utzakik täq le jas täq are täq kak'is upisik ronojel.
15. Kaqakoj jun sob'al. Kaqaya usok chi upam we k'im, we jo'q, utz le uxaq saq'ul. Utz unutik le süb' kab'anik are chi kok'ow le usosotem pa täq le süb' xuquje' kaqaya jub'iq' uwa'al. Kaqaya tz'alik chi uwi' le sob'al k'a te ri' kaqach'uq le uwi'. Jun kajb'al ruk' nik'aj katzaki le wa, kilawachixik la k'o uwa'al.

Nik'aj chi waja' xkiya kan ri qati't qamam: are le kinäq', le k'um, le tz'in, le om, le ch'ima xuquje' le pïx. Le saqwach xuquje' le maniyas je la' pertnäq ikam chech we Ab'ya Yala kuk' le qachalal kechwas.

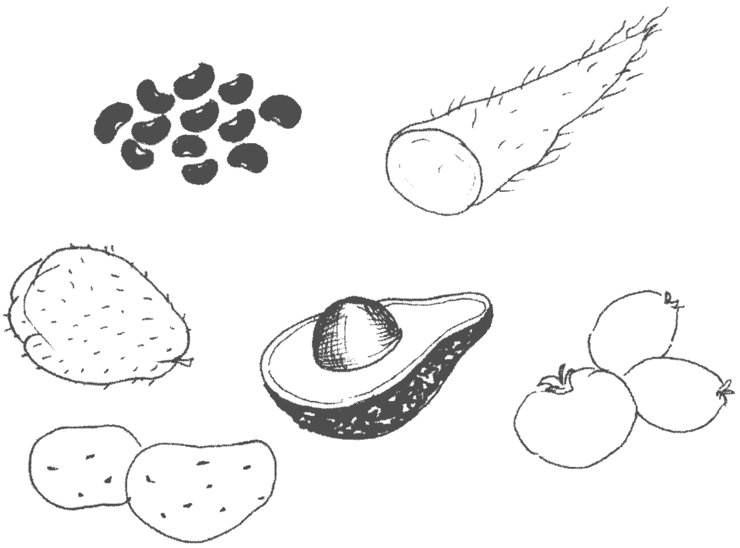

Le kaxlan winäq are xek'amow la pa we Ab'ya Yala le triko, le ab'ena, le ajij, le xanakat, jacha le ch'ama täq uwach che' le limonax, xuquje' le alanxax.

Ri öj jacha ri e qati't qamam, kaqatik le kinäq', le k'um pa täq le ab'ix ma wa' utz'aqat. Le uxaq le ab'ix kumu'jaj le kinäq', xuquje' le k'um. Le kinäq' kapaqi' chi rij täq le ab'ix. Le uxaq le k'um kumu'jaj le uwach ulew amaq'el raxqinilik, xuquje' kuq'atej uk'iyik le itzel täq q'ayes xuquje' are chi ma kach'aj ta le uwach ulew rumal le jäb', le reqab'ala'. Le kinäq' kuya uchuq'ab' le ab'ix xuquje' le k'um are chi je'l uk'iyik.

Le kinäq' kaqatzak pa ch'ajch'oja ja', xuquje' utz kak'aq ik chi rij. Le kinäq utz kab'an pa jok'o'm ruk' k'oxöb'. Kak'aq sik'aj chi rij xuquje' kaya much' ruk'.

Le e kaxlan winäq ma keta'm uwach le kinäq, xaq xew keta'm uwach le kaxla'n, xkarawa'n xuquje' lentejas.

Le mukun, le q'oq' kaqamuchu kaqatzak ruk' kab'. Kaqatij chech qaq'ajb'alwa xuquje' pa täq nimaq'ij le kiq'ij sant (1 de noviembre).

Le mukun utz katijowik are täq k'a t'on, katijowik are täq ko chik, xuquje katijow pa uwa'al ik.

Le usakilal le mukun, kachaqijsaxik, kak'ilixik xuquje' kake'xik. Kab'an pa k'oxöb' karachi'laj atz'am, ja' kab'an ukunel riki'l chech.

Le uwa'al mukun

Rajawaxik:
Jun nima mukun
Keb' q'ana ra' ichaj
Keb' alaj täq mukun
Keb' saqwach
Jun xanakat
Keb' läq uwa'l ichaj on äk'
Uxaq perejil
Aseyte
Atz'am

1. Kaqamuch le k'um, keqelesaj le rij xaq ko'koj kaqab'an chech le upa'ixik.
2. Kaqamuch le saqwach xuquje' le q'ana ra' ichaj jacha le alaj täq mukun.
3. Kaqamuch le xanakat kaqak'ilij pa jun b'o'j.
4. Kaqaya le mukun, le saqwach, le q'ana ra' ichaj jacha le uwa'l mukun. Kaqaya b'e chech kapoq'owik, kaqelesaj jub'iq' le q'aq' chi uxe', kapoq'ow na o'lajuj q'ataj k'a jampa' kachaq'aj le q'ana ra' ichaj.
5. Kaqayuj le alaj täq mukun ruk' le xqamuchu kapoq'owsaj chi na job' q'ataj.
6. Kaqaya atz'am xuquje' perejil ruk'.

Le saqwach ikam chech Ab'ya Yala petnaq wi. Chi uxe' le ulew kak'iy wi. Le kechwas k'i uwach chi ija' kakitiko. Le incas xkitzukuj jun no'jib'al chech uk'olik: le saqwach kakipunub'a kan ch' uwach le raxq'ab' junaq'ab' are chi kaqaj le tew chi rij, chi ukab' q'ij, keb'in pa uwi' are chi kakelesaj le ja' chech k'a te k'u ri' kachaqijsax chi uwach le q'ij. Kajib' job' q'ij je wa' kakib'an chech k'a jampa' kachaqij le saqwach. Le chaqij saqwach je wa' ub'i' xkikojo "chunyo" k'yalaj junab' kuch'ijo are täq kakikoj chi jutij xaq xew kakiya chi jub'iq' ja' ruk'.

Le ajch'aqaja', kakixij kib' ma we ne kub'an k'ax le saqwach pa le ulew, we ne kuya yab'il. Xq'ax täq ri q'ij saq, xkilo chi le saqwach ma k'ax ta ri utikik, xuquje' sib'alaj utz utijowik xa cha' sib'alaj k'i kakitiko.

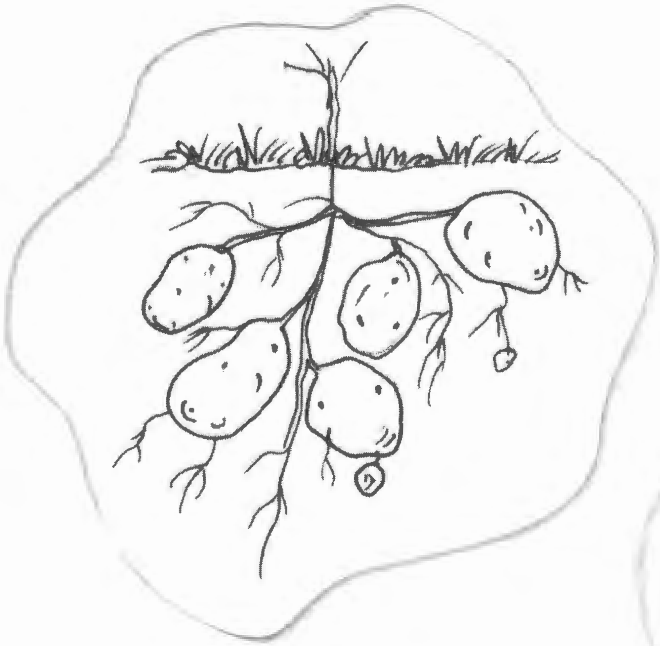

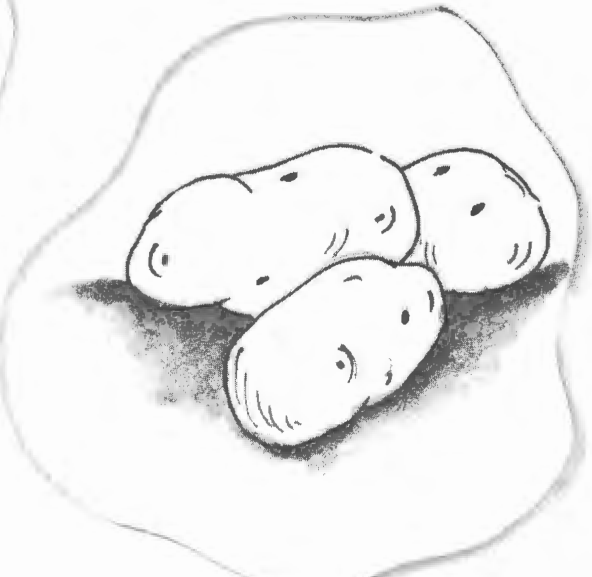

Le lej rech saqwach

Rajawaxik:
Jun pajb'al saqwach
Nik'aj pajb'al pïx
Keb' saqmo'l
Jun las xanakat
Jun ware axux
Aseyte
K'aj
Atz'am

1. Kaqatzak le saqwach pa jun t'u'y ruk' ja'. Ma kaqach'ol ta le rij are chi ma katzaq ta le uchuq'ab'.
2. Kaqamuch le pïx, le xanakat xuquje' le aq'om.
3. Kaqake'j le saqwach.
4. Ruk' le q'or rech le saqwach, kaqayuj le pïx, le xanakat, le axux, rachilam jub'iq' k'aj.
5. Kaqatuk le saqmo'l.
6. Are k'u le q'or rech saqwach kaqab'an alaj täq pimaq lej che, k'a te k'u ri' kaqamub'a pa le tukum saqmo'l.
7. Kaqak'ilij le alaj täq lej rech saqwach pa aseyte, kaqelesaj we xq'anar pa le aseyte.

Le pakpak are ujuyub'al le timanit Mejico. Are k'u le pïx je la' petinäq ikam chech le juyub' Ab'ya Yala. Le jun tzij "tomatl" jun tzij rech le ch'ab'al Nawatl, le ch'ab'al kakitzijob'ej le siwan tinamit astecas. Le e kaxlan winäq ri xe'ul chi uwach t'aq we qajuyub' qataq'aj, kakitzijoj chi ri qati't qamam kakiyuj le ik' ruk' le pïx are chi kakib'an ukunel täq le riki'l.

Ikam chech täq le juyub' taq'aj rech ch'aqa ja', pa täq le amaq' jacha Italia, le pïx maj uk'axal xk'amarik xuquje' xkichokonsab'ej chech ub'anik ukunel täq riki'l, xb'an riki'l jacha le espagueti rech boloñesa, pizza xuquje' nik'aj chik chi riki'l.

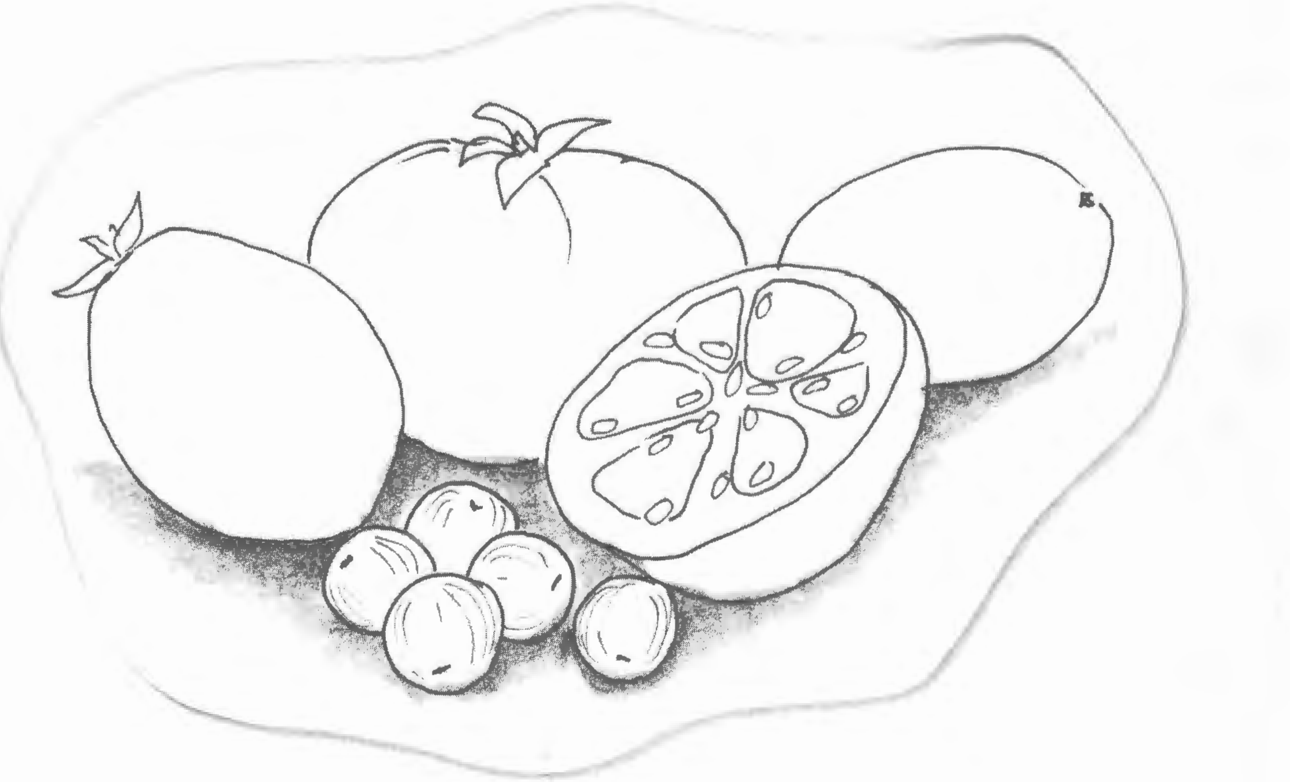

Chaqij q'or rachilam pĩx ukunel riki'l

Rajawaxik:
Nik'aj pajb'al chaqij q'or
Jun xanakat
Waqib' läq ja'
Keb' uware axux
Keb' ons manteka' aseyite
Keb' uxaq rojxiwan
Jun laj uxaq tomiyo
Jun laj pak' aseyte
Jun pajb'al pïx
Oxib' uxaq perejil
Keb' kaqa ik ma pokon taj
Pimineta
Atz'am

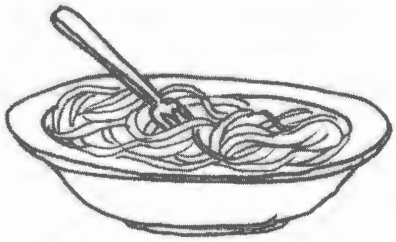

1. Kaqapoq'owsaj le ja' ruk' atz'am, rojxiwan, tomiyo, jun laj pak' aseyte.
2. Are täq kapoq'ow chi le ja', kaqak'aq le chaqij q'or chi upam (fideo), are täq kach'uch'ujir le chaqij q'or, kaqelesaj chi uwi le q'aq', kaqach'ajo, kaqayitz'o.
3. Kaqake'j le pïx, le ik xuquje' le axux.
4. Kaqak'ilij le xanakat pa manteka' k'a jampa' kaq'anarik. Kaqak'aq le jok'o'm chi re ukunaxik täq le tiko'n are wa' kakoqatab'ej kech ri chiköp ri keb'anow k'ax chech täq ri kitiko'n. Je wa' kakib'an chech ri ukojik, kakiporoj le ik, are k'u le usib'el kab'anow wa' we utzil toq'ob', chech le koqataxik.

Sib'alaj k'i uwach chi ik kariqitaj pa we Ab'ya Yala. K'i täq kaka'yik xuquje' k'i täq unima'qil, k'i t'aq upoqonal. Ri e kaxlan täq winäq aninaq xketa'maj chi ronojel jas täq kakitijo xaq si k'o wi ik ri' ruk', xkichomaj chi le ik we ne are uk'exwachib'al le pimyenta chech ri ub'anik täq ri riki'l.

Le jok'om ik xuquje' xkichokonsab'ej chech le ukunaxik täq le tiko'n are wa' kakoqatab'ej kech ri chiköp ri keb'anow k'ax chech täq ri kitiko'n. Je wa' kakib'an chech ri ukojik, kakiporoj le ik, are k'u le usib'el kab'anow wa' we utzil toq'ob', chech le koqataxik.

Le oj pa Mejiko petnaq wi xuquje' kak'iy pa we Ab'ya Yala. Jun utzalaj uwa che' k'iysanel. Ri e kaxlan täq winäq kakitij ruk' atz'am e nik'aj chik kakitij ruk' k'aja kab'. Wa' we jun che' ma keta'm ta uwach. Jun q'atenel pa b'e ingles xutz'ib'aj chi ri qati't qamam kakiyu'jaj ruk' k'aja kab', uwa'l alamch'am, ruk atz'am jacha le b'olom saq'ul.

Wakamol ub'i' le riki'l b'anom ruk' oj. Le jun tzij wakamol pa le jun ch'ab'al asteka petnaq wi "Ajwaka mulli" oj ukunel riki'l, kakipuq' le oj ruk' pïx jacha muchum xanakat karachi'laj jub'iq' kulanto, k'a te k'u ri' kakiya chi uwach täq lej.

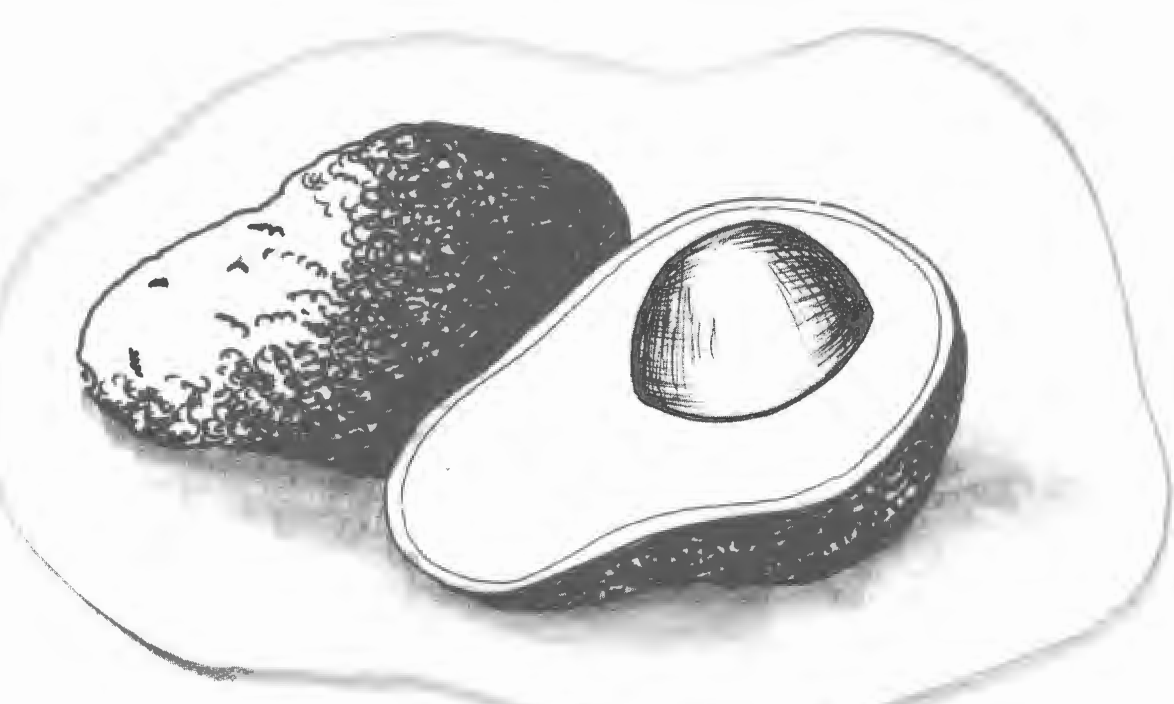

Pa we qajuyub' qataq'aj k'i uwach chi che' kawachinik che ri xqaj kimayij ri aj ch'aqa ja' chech rumal ri uje'lal sib'alaj k'ok' xuquje' sib'alaj ki' utijowik. Utz utijowik pa utukelam, ruk' tew, le uwa'al kaya kab' ruk'.

Ri sib'alaj eta'matal uwach are täq wa': le k'awex, le karna't, le takrab'aj, le kyeq', le papa'y, le tulül, parki', le ch'op jacha le kaymito.

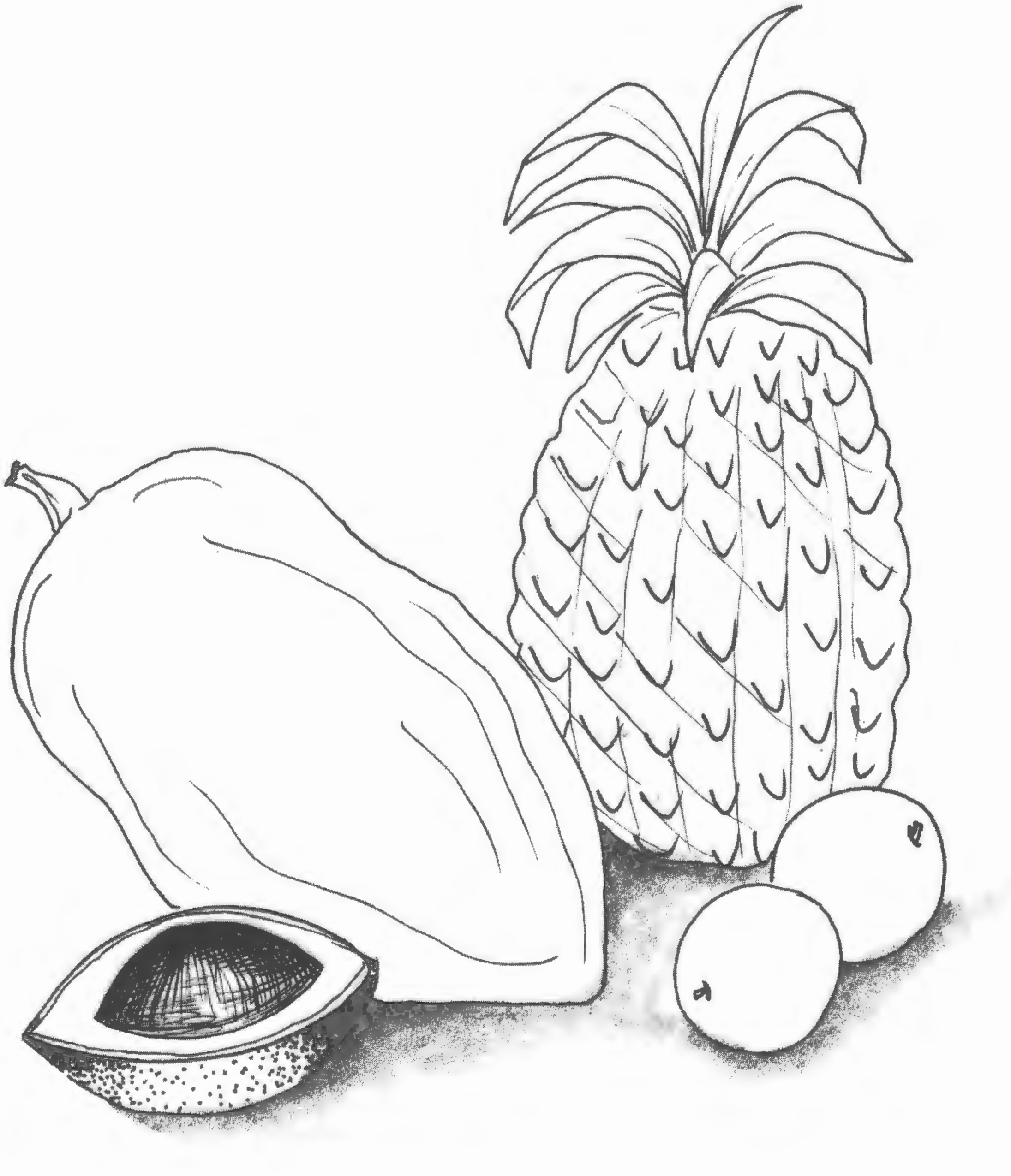

Le b'olom mansa'n

Rajawaxik:

Mansa'n (jujun chi wachil)

1. Kakuch le q'aq' ruk' aq'a'l.
2. Kaqaya le mansa'n chi uwach le q'aq', utz kaya pa uwi' jun k'ilib'al ch'ich'.
3. Kaqasilkopila le mansa'n are chi ronojel kachaq'ajik.
4. Kaqach'ol rij le mansa'n k'a te k'u ri' kujok chech utijowik.

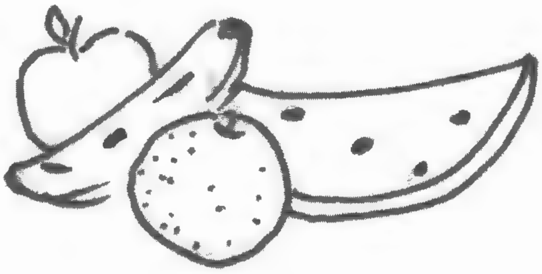

Ojer majim la utijowik le ichaj, tijom le ichaj, le q'ayes jacha le imu't (quilete) che ri kuya uchuq'ab' le qakik'el rumal kariqitaj le ch'ich' (hierro) chi upam. Xuquje' k'o tiko'n ri xaq si katijowik ronojel; jacha le utza'm ch'ima chech wa' kab'an, b'oxb'ol kasub'ax ruk' le q'or. Xuquje' katijow le usi'j le mukun le usi'j le parkiy.

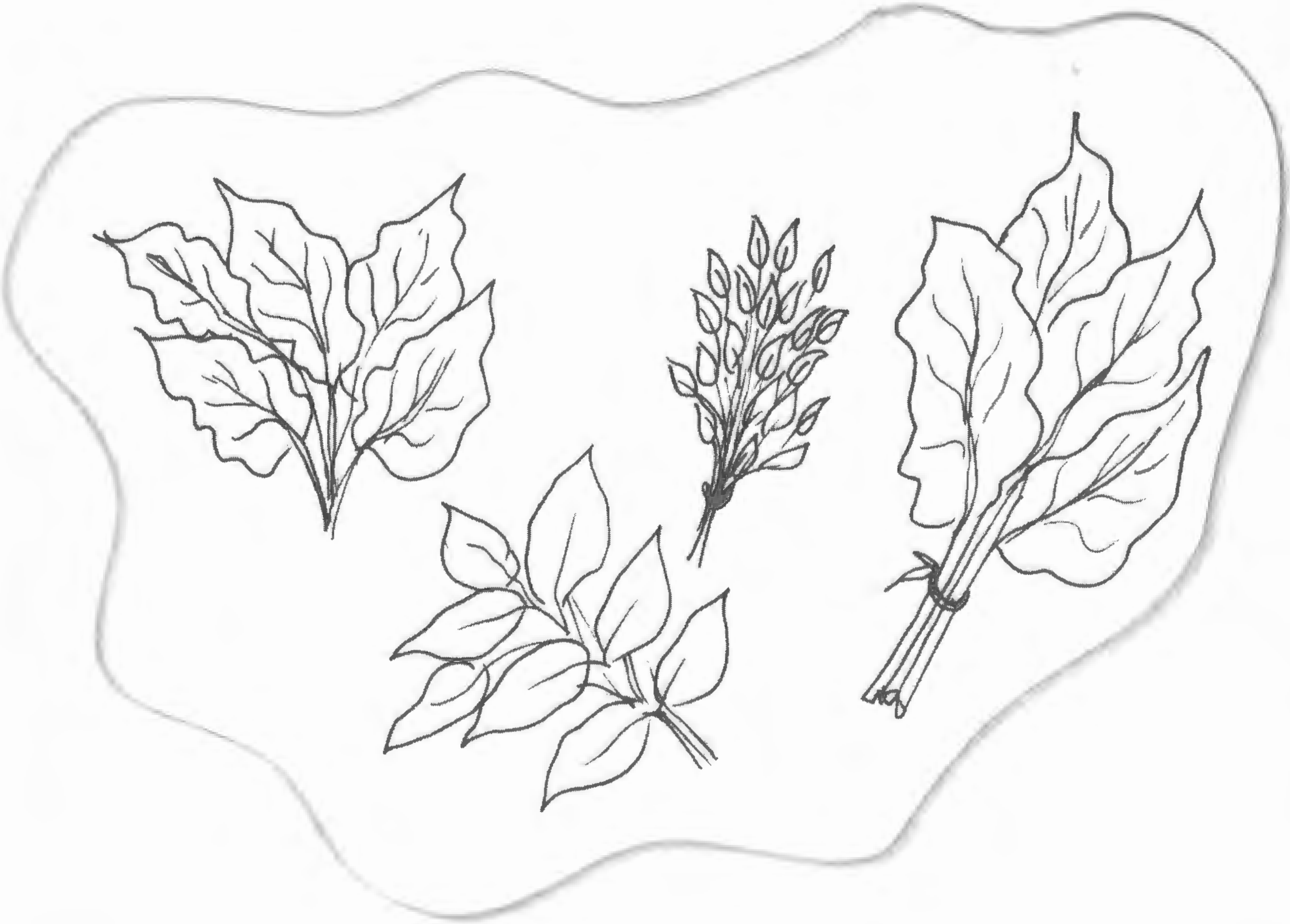

Le b'oxb'ol

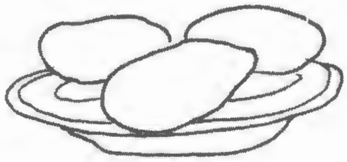

Rajawaxik:

Keb' pajb'al q'or rech ixim
Jun pajb'al pïx
Kajib' ons pakpak
Nik'aj pajb'al poch'om sakil we rech k'um, rech mukun, we rech q'oq'
K'i uxaq ch'ima k'a uq'ij rajawaxik
Ik jacha le atz'am are na k'u tzij ri katzayin jun

1. Kaqach'ajo, kaqak'ilij le poch'om sakil, k'a te k'u ri' kok' kab'an chech le uke'xik.
2. Kaqayuj jub'iq' miq'moja ja' ruk' le jok'om sakil, are chi kaqab'an jun ukunel riki'l tzatz le uwach.
3. Kaqach'aj le uxaq le ch'ima.
4. Kaqakamulij uke'xik le q'or chi uwach le ka'.
5. Kaqaya jub'iq' q'or chi unik'ajal le uxaq ch'ima k'a te k'u ri' kaqapis chi upam.
6. Kaqaya le b'oxb'ol pa jun sob'al, ruk' ja', kaqapoq'owsaj juwinaq q'ataj kajb'al.
7. Kaqach'aj le pïx, le pakpak ruk' le ik, kaqatzak pa jun xa'r kapoq'ow lajuj q'ataj.
8. Kaqake'j le pïx, le pakpak, le ik kaqaya jub'iq' atz'am ruk'. Ronojel wa' kak'aq chi rij le b'oxb'ol are chi' tajin kapoq'owsaxik.
9. Kajach le b'oxb'ol pa tijowik rachilam le ukunel rech le jok'om sakil.

Ri qati't qamam ojer e k'aqanelab' xuquje' e chapal kär. Ri winäq e k'o chi uwach täq ri q'ataj rech Yukatan kekitij le kär, le täp, jacha le kök. Ri e qati't qamam, kekichap le masat, ujuyub'al aq, le ib'oy, le k'oy, le tixl, k'i kiwach chi chiköp, le tz'i', le uno's juyub', xuquje' e k'o kino's ajwajim, ri xkib'ina'j kumal ri e kaxlan winäq "äk' rech uwach ulew" Xuquje' xekik'am la äk' che ri je wa' kib'i' "e kaxlan äk'" xuquje' e k'o chi nik'aj awajib' che ri katijow kiti'jal (wakax, aq) che ri xekik'am loq.

Le o'on ma xew kechap rumal le kiti'jal, kechap rumal le kisaqmo'l. Ri e kaxlan winäq ma keta'm ta kiwach wa' we awajib', pi ne na k'u xpe kanima chech, xkib'ij chi xa junam kitijopwik kuk' le imül. Ri papa xuyab'e chech chi utz ketijow wa' we awajib' pa täq koresma jacha pa b'yernes Sant jacha le kär.

Pa täq le b'inel ja' kekelesaj le pur, (jutes) le kär, chi uwach ulew kekichap le ch'eken. Le ch'eken xuquje' e nik'aj chi alaj täq chiköp kekik'ilij pa xot ruk' atz'am k'a te k'u ri' kekiya chi uwach lej ¡Mmm! ¡Je'l Kitijowik!

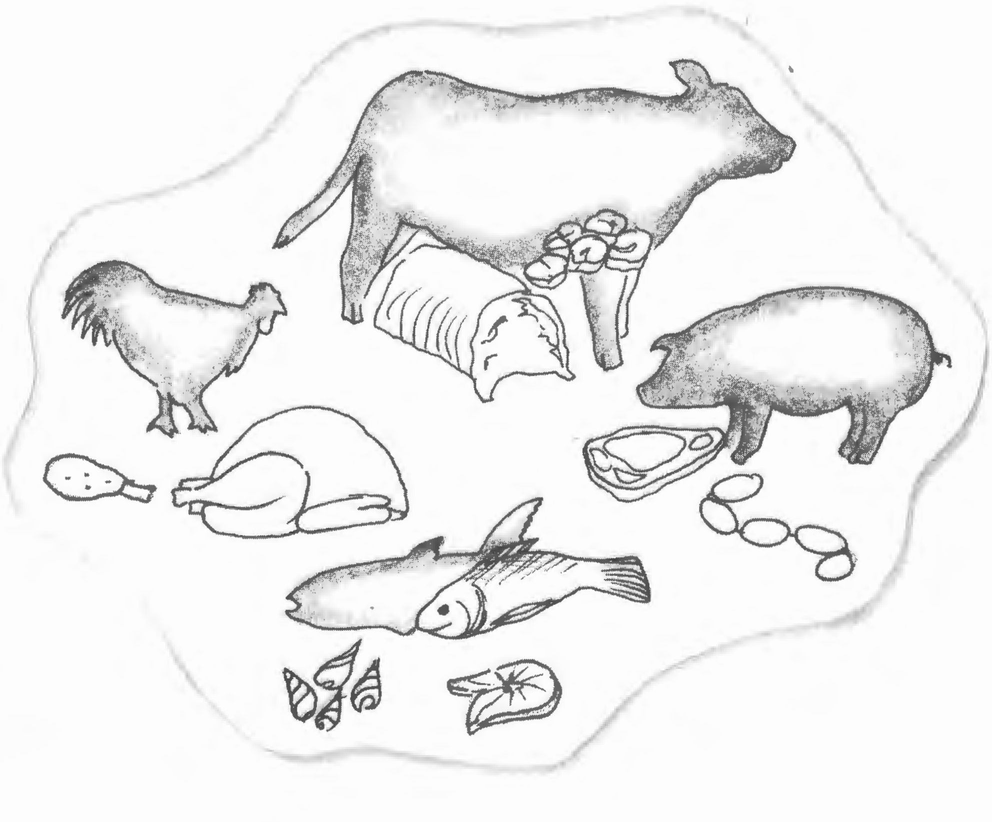

Kaqa Ik

Rajawaxik:

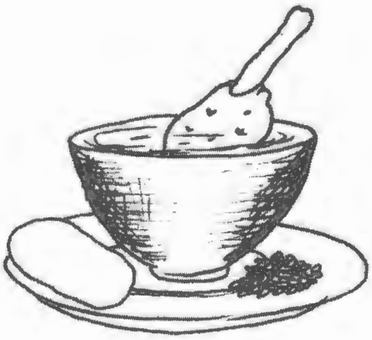

Jun no's
Keb' xanakat
Nik'aj palb'al pakpak
Wajxaqib' pïx
Jun ujolom axux
Lajuj ub'aq'wach pimyenta
Keb' kok'alaj kalaws
Jun uxaq kanela
O'lajuj uxaq alwawe'n
O'lajuj uxaq kulanto re k'ache'laj
Juwinaq uxaq le kulanto
Atz'am rachilam k'oxöb'

1. Kaq'ulix le no's, kach'ajik kaq'at pa täq k'olaj.
2. Kapoq'owsax sib'alaj ja' are chi k'i le uwa'al, kaq'at le ti'j jacha le xanakat.
3. Kak'ilix le lajuj ub'aq'wach pimyenta, le kalaws jacha le kanela.
4. Kab'ol le pïx jacha le pakpak.
5. Kajok' le pïx ruk' le k'oxöb', atz'am karachi'laj le axux. Kayuj k'u wa' ruk' le uwa'l ik, le alwawe'n, le kulanto. Are täq chaq' chi le ti'j le kaqa ik utz chik katijowik.

Pepyan

Rajawaxik:
Keb' pajb'al äk', ti'j no's on uk'alk'a'x wakax
Jun ik ma poqon taj
Nik'aj pajb'al pïx
Jumuq' pakpak
Nik'aj pajb'al saqwach
Jun ons ajonjoli
Jun ons poch'om sakil
Jun uxaq kanela
Keb' raqan xanakat
Keb' lej, on tza kaxlanwa
Job' uxaq kulanto
Jun uware axux
Oxib' ub'aq'wach pimyenta
Jun ch'ima

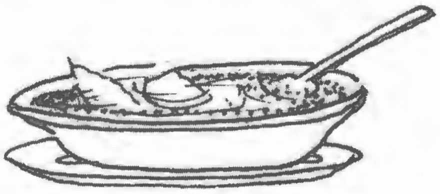

1. Kach'aj le ti'j, kaq'at pa täq k'olaj kapoq'owsax ruk' ja'.
2. Kach'aj le ichaj. Kajos rij le ch'ima, xaq ko'koj kab'an chech le umuchik. Are k'u le saqwach pa täq nik'aj kab'an chech le upusik.
3. Kaya qaj le ichaj ruk' are täq kape uchaq'ajik le ti'j.
4. Kak'ilix le ik ruk' le kanela. Katas uk'ilixik le ajonjoli, xuquje' le poch'om sakil. K'a te k'u ri' kake'x le ik ruk' le kanela kapuq' pa jub'iq' kalto.
5. Kawotz'otz'ix le lej on tza kaxlawa.
6. Kab'ol le pïx, le pakpak, le raqan le xanakat ruk' le kulanto k'a te ri' kab'an utzalaj uke'xik.
7. We chaq' chi le ichaj, k'a te k'u ri' kaya le ujok'omal chi rij le xke'tajik, xuquje' kapoq'owsax na lajuj q'ataj.

Patin

Rajawaxik:

B'elejeb' pïx
Jun xanakat muchuchem
Alaj täq chaqij kär on rax kär rech Atitlán (patines)
Atz'am jacha karaj jun

1. Kach'aj le pïx jacha le xanakat katzaq ruk' nik'aj xa'r ja' chech waqib' q'ataj, utz uch'uqik uwi' le t'u'y kab'anik.
2. Kaqe'x le pïx rachilam le xanakat; kayuj ruk' le ja' tajin kapoq'owik.
3. Kak'aq le alaj täq ch'ajom kär ruk', xuquje' retal le utzayixik kab'anik. Katzakab'ax na waqib' q'ataj.

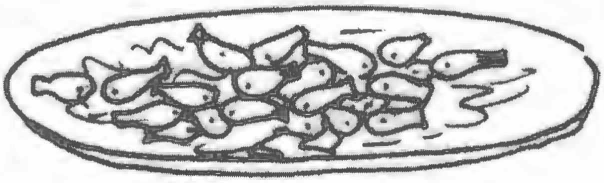

Ri mayab' winäq k'i kakib'an chech le utzakik le riki'l. Ojer wa' ri e qati't qamam, are kakichokonsab'ej le xot chech le lejb'aj kilej, miq'b'al kisub'. Xuquje' kakitzak ri kiriki'l pa täq t'u'y, le sob'al, kakitzakab'a pa uwi' täq ri q'aq'.

Le ti'j xa kab'ol chi uwach q'aq', we tijik rij aninaq on xa ne kak'ol na. Jun chi na'ojib'al, xa kasa' pa sïb' tzakon ti'j chik.

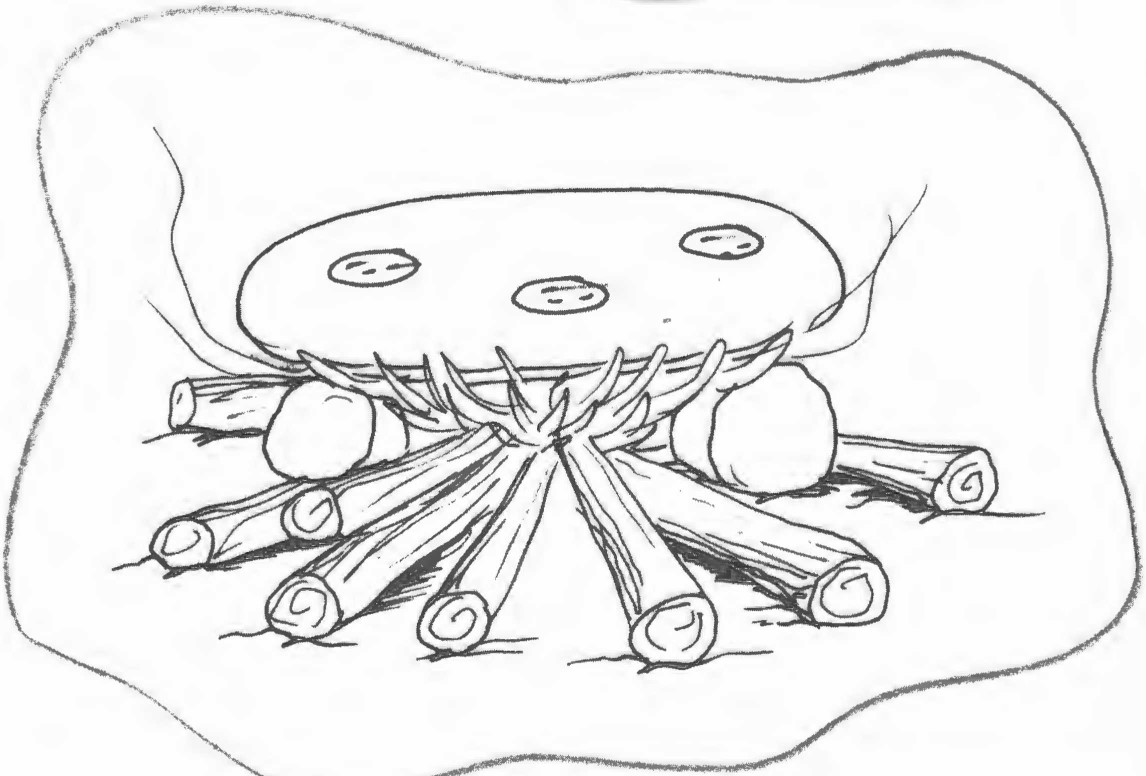

Le ichaj, utz katzakab'ax chi "uxe' le chaj", kab'an jun jul pa le kaqra'roja chaj, kaya kan le ichaj chi upam le kajawaxik katzakik, kaqamuq ruk' le chaj, kanikow le q'aq' pa uwi'.

Ri riki'l rech ri nimaq täq ula'nem ri e qati't qamam kakib'an jun nimalaj jul pa le ulew, chi upam wa' we jul kakinuk' le q'aq', are k'u le rachaq q'aq' kakijach uwach, kakiya le riki'l chi upam kakich'uq chech uxaq täq q'ayes rachilam ulew, chi uwi wa' we jas täq ri' kakinuk' le q'aq' are chi kachaq'ajik.

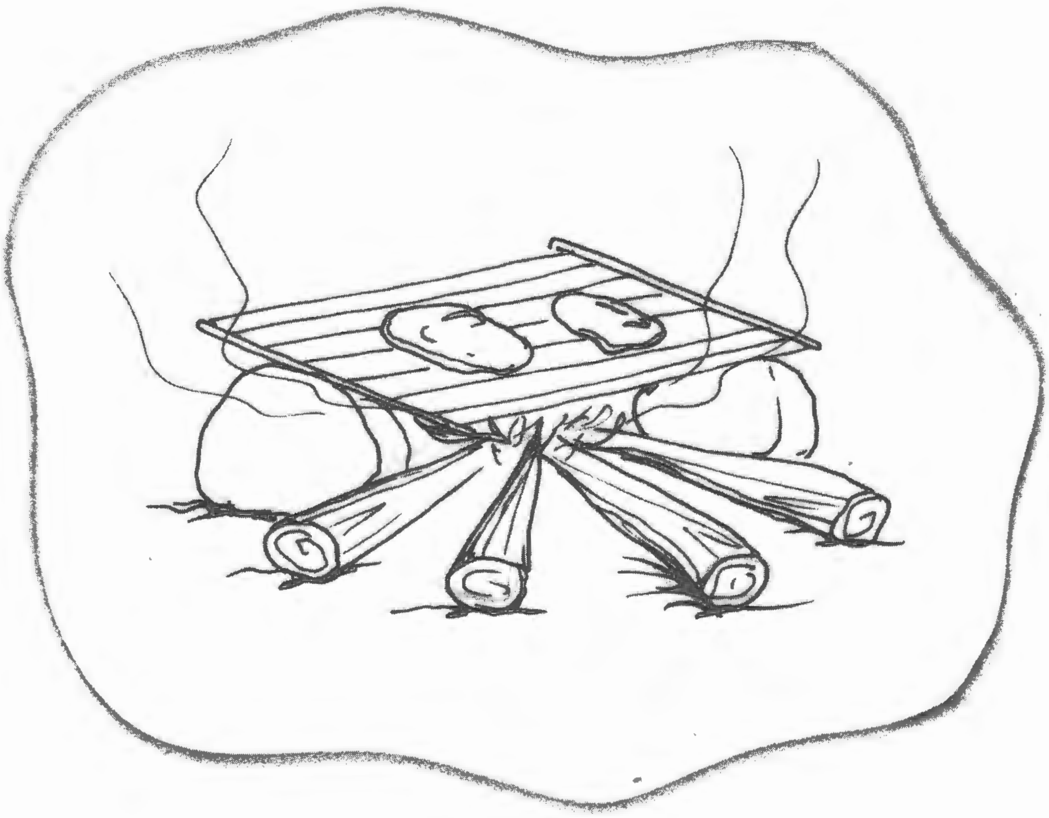

¡Rokikam b'a wa' kaqab'an ri qachak!

¡Qakojo le qatasb'al, qachapa le qapale't qatzaka täq le jas täq!

Universidad Rafael Landívar

Tradición Jesuita en Guatemala